

mondani, mert még nem vizsgáltam át azok állagát. A II. József-féle felmérésnek romantikus sorsa volt. A császár rendeletére másfél évre tervezett felmérési munka négy évig húzódott el. Már csak a végleges lezárás hiányzott, amikor a császár halála előtt való napon a Helytartótanács rendelete megérkezett a vármegyékhez a földmérés abbahagyásáról. Sok helyen megsemmisítették a felvétel anyagát, kevés helyen azonban megmaradtak. Ez a „Conscriptio Josefina” az I. katonai felvétel térképező munkálataival együtt igen értékes anyagot rejt a XVIII. század Magyarországról. Szerencsére itt, Zala megyében nem veszték el, tehát kínálkozik a lehetőség, hogy a XVIII. századig visszamenőleg megrajzolhassuk neveink diakronikus vonulatát. Ez azonban egy távolabbi terv volna (vö. Századok 1932. 110–2).

MARKÓ IMRE LEHEL

Tengerfenék-képződmények földrajzinév-tára

A térképészet és a nyelvtudomány egymástól távol eső két szakterület. Mégis van közöttük egy összekötő kapocs, a térképek folyton változó névanyaga.

1. A névanyag változásának több oka van. Most néhányat említek csupán.

a) Helyesírásunk változik. „A Magyar Állam közigazgatási térképé”-n 1884-ben néhány ma is élő településnevünk még a következőképpen szerepelt: Buda-Pest, Hódmező-Vásárhely, Kun-Szt.Márton stb. Ezeket a neveket ma egybeírjuk.

b) Nem latin betűs írást használó országok esetében változhatnak a latin betűs átírás szabályai, illetve új átírási rendszerek használata kerülhet előtérbe. Például a magyarul Pekingnek hangzó és így is írt kínai főváros (mely formát egyébként az angolból vettük át) a pinjin átírás szerint Beijing, míg Wade-Giles átírásban Pei-ching, és sorolhatnánk tovább a különböző átírási formákat.

c) A jelentősebb földrajzi objektumok neve (város-, domborzati és víznevek stb.) a különböző nyelvekben önálló, a „tulajdonos” ország hivatalos nyelvi formájától lényegesen eltérő névként élhet. Gondoljunk csak a Wien—Bécs vagy a Rocky Mountains—Sziklás-hegység névpárokra! A hivatalos nyelvtől eltérő ilyen neveket exonimáknak nevezzük. Az exonimák használata előtérbe kerülhet egyes térképtípusok készítésénél, de ez valójában nem is névváltozás, hanem az élő változatok eltérő használata. Nemegyszer ugyanazon térképen mindkét név szerepel: az egyik kiemelten, a másik zárójelbe téve vagy egyszerűen apróbb betűvel szedve.

d) Új nevek jöhetnek létre — már korábban meglevők összevonásával — pl. települések államigazgatási egyesítése miatt. Így keletkezett Boglárlelle (Balatonboglár + Balatonlelle), Almásneszmély (Dunaalmás + Neszmély) stb. Részben hasonló példát a természetföldrajzi nevek körében is találunk: Perui-árok + Atacama-árok = Peru—Chilei-árok.

e) Az előbbi példában két önálló, különböző névvel jelölt objektum összevonásáról és egy új névvel történő jelöléséről van szó. Előfordul azonban olyan eset is, amikor egyazon objektum különböző — névhasználatukban eltérő közösségek (pl. más-más falu lakói) által használt — egyenrangú névváltozatai ismertek, és ekkor a hivatalos név megállapításakor ezekből a két leggyakoribbat is figyelembe veszik. Ez az ún. kapcsolt nevek kialakulásához vezet. Pl. Tatai (Öreg)-tó, Soroksári (Rác-

kevei)-Duna; vagy nem magyar területről, de magyar névhasználati példát idézve: Karib (Antilla)-tenger, illetve Arab (Perzsa)-öböl stb.

f) Új nevek jönnek létre korábban még nem ismert képződmények, objektumok azonosítására is. Ebbe a kategóriába tartozik a Kartográfiai Vállalatnál az idén kidolgozandó alábbi kutatási téma.

2. Az óceán- és tengerfenék képződményeinek földrajzinév-tára.

a) A tengerfenék képződményeinek a magyar nyelvben ma használatos földrajzi neveire is helytálló az az osztályozás, ami szerint „beszélhetünk magyar, részben magyar és idegen nevekről”. Nézzünk egy-egy példát ezekre az 1985-ben kiadott Nagy Világatlaszból:

α) Déli-Atlanti-hátság – minden eleme magyar,

β) Pioneer-fenékhegy – csak földrajzi köznévi utótagja magyar,

γ) The Gully – nincs magyar eleme.

b) Hasonló tapasztalható nemzetközi téren is: minden ország igyekszik létrehozni a saját nemzeti nyelvének megfelelő elnevezésrendszerét, lefektetni a névalkotás elveit, és ilyen módon számos exonimát hoz létre. Ezek olyan földrajzi nevek, amelyek a megnevezett földrajzi objektum fekvése szerinti terület hivatalos nyelvétől eltérnek.

Az ENSZ által a földrajzi nevek egységesítésére szervezett első – 1967. évi genfi – konferencia 10. sz. határozata azt ajánlja, hogy „a nemzetközi használatban valamennyi, az érdekelt országban hivatalosan latin betűs földrajzi név változatlan maradjon, és tartsa meg megkülönböztető jegyeit (mellékjeleit)...”. (Pl. a Channel Islands nevű brit szigeteknek ne legyen Csatorna-szigetek alakú magyar változata.) A második – 1972. évi londoni – konferencia is ezt sürgeti még, amikor a 29. sz. határozata az exonimákról azt ajánlja, hogy „a földrajzi nevek nemzetközi egységesítésének keretében – amilyen mértékben és amilyen gyorsan lehetséges – csökkenteni kell azoknak az exonimáknak ... a számát, amelyek teljesen egy országon belül fekvő földrajzi részletet jelölnek”. Egy későbbi (Athén, 1977. 19. sz.) határozat azonban már kimondja, hogy a kisebb módosítások (pl. az utótag – sok nyelvben előtag! – fordítása) folytán keletkezett exonimák a nemzetközi egységesítés szempontjából elhanyagolhatók. (Az előző példával élve: a Csatorna-szigetek esetében a Channel Islands helyett elfogadható lenne a Channel-szigetek forma mint hivatalos magyar névalak.) Mindezeket figyelembe véve azokat az exonimákat, amelyekben csak a földrajzi köznévi utótagot fordítottuk le nem valódi exonimáknak (pl. Hudson-öböl), a minden névelemükben lefordítottakat (pl. Csatorna-szigetek) vagy az elhelyezésből adódóan illetékes terület hivatalos nevétől eltérő nyelvi alakulatokat pedig (pl. Bécs) valódi exonimáknak nevezhetjük.

Az idézett ENSZ-határozatok csak az egy országon belül fekvő földrajzi részletek elnevezésének nemzetközi használatáról szólnak, s problémák már itt is jelentkezhetnek. Ha egy adott állam területén több hivatalos nyelv is van, melyik nyelv földrajzi nevei képezzék a nemzetközi névhasználat alapját? (Mai térképeinken pl. a kanadai Québec tartomány földrajzi neveit franciásan írjuk, pedig az angol is hivatalos nyelv ugyanitt!) A földrajzi nevek ilyen szinonimáira nincs kialakult terminológia. Talán hivatalos névváltozatoknak nevezhetjük ezeket. Még bonyolultabbá válik ez a – jogi szempontból is sok esetben kényes – kérdés az „egyedüli szuverenitáson kívüli

nevek” — egyértelműbb megfogalmazásban a több országhoz tartozó földrajzi formák és a nemzetközi vizeken felfedezett képződmények nevei esetében.

A Világtenger jelentős része egyik ország területéhez sem tartozik. Nincs tehát hivatalos nyelv, amiből az következik, hogy e területek neveivel kapcsolatban nem is beszélhetünk exonimákról. Tehát a nemzetközi vizeken fekvő, ugyanazon objektum különböző nyelvű megnevezései azonos értékű névváltozatok. Ezeknél a földrajzi név megkülönböztető elemeiben is lényeges eltérések adódhatnak a névalak tekintetében, és esetenként lényeges eltérések mutatkoznak földrajzi szempontból, az egyes — különösen a nagyobb — formák lehatárolásánál a tengeri felmérésekben vezető nemzetek között. Így azok az országok — mint mi is —, amelyek csak átveszik, „fordítják” e tengeri neveket, válogathatnak a névváltozatok között.

c) A földrajzi köznevek helyes magyar megfelelőinek megállapítása szintén azt a folyamatot tükrözi, hogy minden ország igyekszik létrehozni a saját nemzeti nyelvének megfelelő elnevezésrendszerét, lefektetni a névalkotás elveit. Így van ez újabban a tengerfenék-képződmények földrajzi neveinél is. E törekvés célja és értelme egyetlen példával megvilágítható: az a szó, hogy *fenékhegy* az átlag térképolvasó számára is mond valamit — minden különösebb magyarázat nélkül is —, hiszen a hegyet a szárazföldről jól ismeri. A fenékhegy tehát a tenger fenekén lévő hegy. Ugyanakkor a *gora* vagy a *seamount* a legtöbb magyar számára semmit sem jelent. Az átlag térképhasználó tehát joggal igényli legalább a földrajzi köznevek lefordítását. (E felismerést tükrözi az előbb idézett athéni 1977-es 19. sz. határozat is.)

Hazánkban a Földrajzinév-bizottság (FNB) az ENSZ földrajzi névi szakértői csoportja által összeállított anyag segítségével 68 angol nyelvű fogalomra 42 magyar megfelelőt (földrajzi köznevet) állapított meg (FÖLDI E., Előterjesztés a tenger alatti domborzati nevekről. FNB 32. ülés. Kézirat. Bp., 1979.), további 13 angol fogalom magyar megfelelőjére magam tettem javaslatot, megadva ezek és az előbb említett 68 fogalom magyar definícióját is (MÁRTON M., A tengerfenék domborzatának nevei. Geodézia és Kartográfia, 1986/3. sz.). A Kartográfiai Vállalatnál végzett munka során, a tengerfenéknév-tár készítésekor ezeket használtuk.

d) A földrajzi nevek megkülönböztető elemei (előtagjai) vizsgálatával a tengeri domborzati nevekkal kapcsolatban ugyancsak a Földrajzinév-bizottság foglalkozott. Még 1979-ben összeállított egy útmutatót a Nagy Világtalasz munkálataihoz. A bizottság megállapításait, a névalkotáskor alkalmazandó elvek lényegét Földi E. nyomán már összefoglaltam (MÁRTON M. i. m.), így ezekre itt nem térek ki.

e) A névtárkészítés folyamata részben a Magyarország földrajzinév-tára megyei kötetei névanyagának feldolgozásához hasonlít (MÁRTON M., Földrajzinév-tárak Magyarországon. MÉM OFTH pályamű. Bp., 1979.). Csakhogy itt a „névgyűjtés” elsődleges alapanyaga egy amerikai névtár volt (Gazetteer of Undersea Features. D.M.A., Washington, D.C., 1981.). Az előbb említett elvek, szempontok figyelembevételével dolgoztuk fel a mintegy 3200 tengeri domborzati nevet tartalmazó kiadványt, és tettünk javaslatot a magyar névformákra.

A névanyag kartonra került, amelyen az amerikai névtár eredeti névalakja, az objektum jellege és a javasolt magyar név szerepel. Ezen kívül — ha van ilyen — szerepel még „Az óceánok általános mélységtérképe” (General Bathymetric Chart of the

Oceans. C.H.S., Ottawa, 1975–1982.) szelvényein fellelhető név, illetve a Nagy Világ-atlaszban használt névalak.

A kartonokról készült gépelt jegyzék 1987 elején kerül a Földrajzinév-szakbizottság elé¹.

Nyelvszerek számára bizonyára érdekes lenne áttekinteni azokat a tipikus – nyelvi szempontból adódó – hibákat, amelyeket a szerkesztés során elkövettünk. A szűkre szabott terjedelem miatt erre itt nem kerülhet sor. Részletesebben foglalkozom ezzel a kérdéssel a Geodézia és Kartográfia 1987/1. számában (MÁRTON M., Az óceán- és a tengerfenék képződményeinek földrajzinév-tára).

Mindössze három pont az, amelyet mégis kiemelnék, és az eddigi tapasztalatok alapján felhívom rá a Földrajzinév-szakbizottság figyelmét is:

α) Az eddigi gyakorlattal szemben bővíteni kellene a lefordítandó általános földrajzi jellegű jelzők² körét az olyan kételemű nevek esetében, amelyekben az előtag általános földrajzi jellegű jelző, az utótag pedig földrajzi köznév. Ezek közül eddig elsősorban az égtájak nevéből -i képzővel képzett melléneveknek megfelelő névalakokat fordítottuk le. Pl. Eastern Shoals = Keleti-zátonyok, de Outer Shoal = Outer-zátony. Véleményem szerint a Külső-zátony forma helyesebb lenne. (Vagy egyáltalán ne fordítsuk az előtagot!)

β) Még következetesebben kellene alkalmazni azt a Földrajzinév-bizottság által 1979-ben lefektetett elvet, hogy „az előtagok magyaros formában való írását általában kerülni kell” (8). Kivételt képeznének ez alól az előbbi pontban említett nevek. Pl. az Atlantisz-fenékhegy helyesen Atlantis-fenékhegy, hiszen a Woods Hole Oceanográfiai Intézet kutatóhajója a névadó.

γ) A magyar nyelvben meghonosodott, hagyományos névnek tekinthető exonimákat nem kellene megváltoztatni akkor, ha a földrajzi köznévi utótag a jelenlegi ismereteink szerint megfelelő, azaz ha a képződmény morfológiai-szerkezeti sajátosságait is jól tükrözi. Tehát nem a földrajzi szempontból elavult Észak-Atlanti-küszöb név visszaállítására gondolok a sokkal helyesebb Északi-Atlanti-hátsággal szemben, hanem pl. a már említett Perui-árok és Atacama-árok Peru–Chilei-árok néven való összevonására.

δ) A névtár elkészítésének célja sajnos jelenleg nem lehet több, mint a Kartográfiai Vállalat kiadványainak egységesebb névhasználatát biztosító kéziratot anyag összeállítása és egy térképmelléklet létrehozása. (Ennek pénzügyi okai vannak.) Bízom azonban abban, hogy a Magyarország földrajzinév-tára I. és II. című kiadványokhoz hasonlóan ez az anyag is közzétételre kerülhet a jövőben, megkönnyítve ezzel a té-

¹ A Földrajzinév-bizottság 1981 óta Földrajzinév-szakbizottság néven tevékenykedik.

² „A helyzetre (alsó, felső, külső, belső, hátsó, elő, keleti, délkeleti stb.), nagyságra (nagy, öreg = nagy, kis stb.), időre (rég, új, ó stb.), formára (görbe, lapos, sima stb.) utaló mellénevet földrajzi nevek előtagjaként használva földrajzi jellegű jelzőnek nevezzük” (FÁBIÁN P.–FÖLDI E.–ifj. HÖNYI E., A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965.). De a földrajzi jellegű jelzők köre bővíthető. Az eddigi fogalom kiterjeszthető, hiszen a településnevekből vagy más földrajzi objektumot jelölő tulajdonnevekből képzett melléneveket is földrajzi jelzőnek tekinthetjük. Ezért használom én itt az általános földrajzi jellegű jelző fogalmát, a „klasszikus” értelmezés hangsúlyozására.

mával kapcsolatba kerülők — földrajzosok, geológusok, geofizikusok és nem utolsósorban a nyelvészek — egységesebb magyar névhasználatát e területen is.

Reméljük, hogy a Kartográfiai Vállalat megkapja ehhez a szükséges anyagi támogatást.

MÁRTON MÁTYÁS

A típusváltás

Egy fejezet helységneveink élettanából

A magyar történeti helynévrendszer vizsgálatában igen régen központi szerepe van a tipológiának. Egyes típusok felismerésére és számontartására már a múlt században sor került, a rendszerre való kerekítés, a „tan” kimunkálása és megfogalmazása azonban századunk első felének eredménye: MELICH JÁNOS (főként HonfMg. passim), MOÓR ELEMÉR (A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szeged, 1930.; Westungarn 216–22; MNy. VIII, 110–7), KERTÉSZ MANÓ (Nyr. LXVIII, 33–9, 67–77), MÁLYUSZ ELEMÉR (Száz. LXXIII, 265–70), SZABÓ T. ATTILA (MNy. XXXVI, 127–9), KNIEZSA ISTVÁN (Szt. István-Eml. II, 371 kk.) és mások előkészítő, a részleteket tüzetesen feltáró munkássága nyomán 1943-ban ugyancsak KNIEZSA ISTVÁN tollából került ki helységneveink történeti tipológiájának rendszere (Keletmagyarország helynevei: Magyarok és románok. Szerk. DEÉR JÓZSEF és GÁLDI LÁSZLÓ. Bp., 1943. I, 123–32). Ezt később a szerző némely részletében pontosította (MNy. XLV, 100–7; NévT Vizsg. 19–20), majd BÁRCZI GÉZA módosított néhány helyen a földrajzi nevek jelentéstani és kronológiai építményén (Szók.² 155 kk.). Ez az alapja annak, hogy az utóbbi években „a magyar történeti helynév-tipológia KNIEZSA-BÁRCZI-féle rendszeré”-ről szokás beszélni (vö. KRISTÓ GYULA, Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Szeged, 1976. 4).

Ez a típusban alapvetően történettudományi indíttatású volt, hiszen a „Keletmagyarország helynevei”-n lépten-nyomon tetten érhető a népiség- és helytörténeti érdek, hatásában azonban a történeti helynévkutatás fellendüléséhez vezetett, a településtörténeti vizsgálatokban pedig a nyelvészet és a történettudomány szövetkezését eredményezte, ahogyan ezt megjósolta még a múlt században PESTY FRIGYES: „Tudom, hogy e tudományos szövetkezés eredményeképp a történetíró sok illúzióról kénytelen leendő lemondani, és történetileg eddig kétségbe nem vont személyeket és eseményeket a regeköltők és mondagyűjtőknek átengedni; de viszont a nyelvészek is el lehetnek készülve arra, hogy sok nyelvészkedési bizonyítgatás, mely a történettudomány segédeszközei nélkül történt, gyökerében lesz elmetszve” (A helynevek és a történelem. Értekezések a történeti tudományok köréből VIII. 1. Bp., 1978. 61). A helynévtipológia közvetlen településtörténeti hasznára egyébként maguk a létrehozói is utaltak: „egy-egy helynév keletkezésének korát gyakran akkor is meg tudjuk jelölni, ha régi adat nincs rá” — írta BÁRCZI GÉZA (Szók.² 149). A helytörténész ezt a kijelentést így fordította le a maga számára: „a település hozzávetőleges korát akkor is meg tudom határozni, ha nevére nincs régi adat, mert elegendő azt ismernem,